

OD KOD KETLAŠKE NAJDBE V FURLANIJU?

VINKO ŠRIBAR in VIDA STARE

Narodni muzej, Ljubljana

Številni avtorji so doslej ugotovili, da je na prostoru vzhodne Furlanije drobno gradivo, ki so ga praviloma pripisali ketlaški kulturi.¹ Vsi so se zadovoljili v glavnem z ugotovitvijo, da je treba pojav te kulture v Furlaniji pripisati slovenski migraciji v času 9. in 10. stol. S problemi tipološke in kronološke opredelitve so se ukvarjali le sumarično.

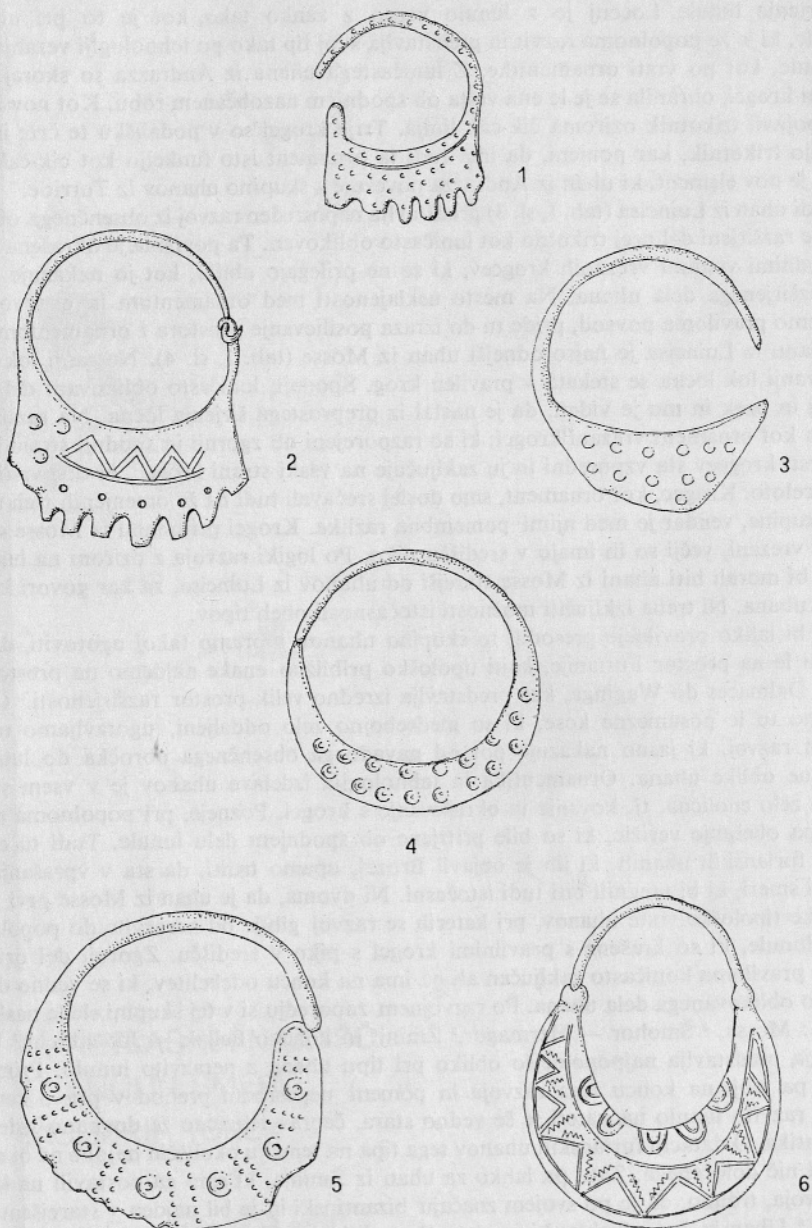
Ekspanzija ketlaške kulture na furlansko ozemlje je izredno zanimiv kulturno-politični pojav, saj predstavlja edini primer migracijske ekspanzije nosilcev ketlaške kulture. Z detajlno tipološko analizo ketlaških pojavov v Furlaniji ter z njeno učenitvijo v tipološko razvojno zaporedje te kulture kot celote, bi morali praviloma priti do izsledka od kod in na kateri razvojni stopnji svoje kulture se Slovenci priselijo v obdobju zgodnjega srednjega veka na prostoru Furlanije (sl. 1).

Tipološka analiza ketlaških najdb z najdišč v Furlaniji

Analizirali bomo samo luničaste uhanе in broše, ki so značilni ne samo zaradi svoje oblike, temveč predvsem zaradi ornamentike, ki jasno govori o enotni motiviki na prostoru od Furlanije prek vsega jugovzhodno predalpskega prostora do Donave in Bavarske. Druge predmete ketlaške kulture s furlanskih najdišč bomo upoštevali kot gradivo, ki dopolnjuje kulturno in časovno podobo ketlaške kulture v Furlaniji. Gradivo s furlanskih najdišč bomo opazovali po naslednjem zaporedju:

Leta 1963 je M. Brozzi v *Ce fasti*² objavil štiri nove luničaste uhanе, ki jih doslej naša literatura ni upoštevala. To so uhanі iz Clavaisa, Andrazza, Luincisa in Mosse. Ti uhanі predstavljajo na tem prostoru likovno in najbrž tudi časovno noviteto in je prav, da se z njimi tudi bliže seznanimo. Vsi štirje uhanі so kovani in jim je to tudi edina skupna poteza, kajti vsak zase predstavlja svojo tipološko zvrst, ki je verjetno zelo pomembna pri preučevanju razvoja luničastih uhanov.

Na uhanu iz Clavaisa (tab. I, sl. 1), kjer sta bila v grobu dva enaka primera, ugotavljamo zelo zanimivo ornamentiko. Spodnji del uhanа je trapezoidno razširjen ter ima nazobčan zunanji rob lunule. Cela površina lunule je bila okrašena z vrezanimi krogci. Zanimivo je dejstvo, da je s krogci okrašen tudi locenj, ter da krogci na locnju skupaj s krogci ob robu lunule nakazujejo obliko obsenčnega obročka. Ta učinek povzroča vrezana črta, ki loči vrsto krogcev ob robu od ostalih na površini lunule. To je primer uhanа, kjer ornamentika nakazuje razvoj iz obsenčnega obročka v luničast uhan.

Tab. I — Taf. I

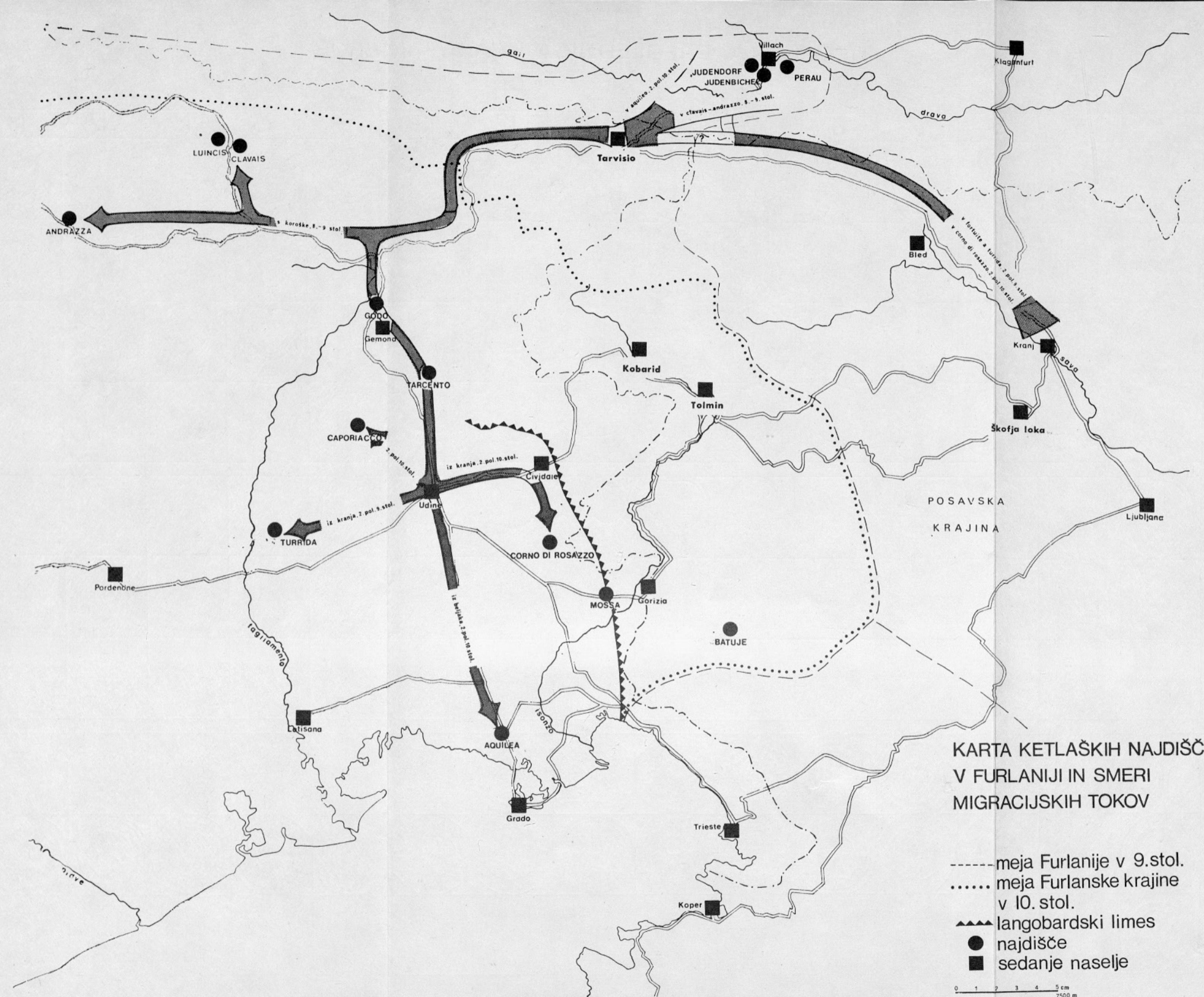
1 *Clavais*; 2 *Andrazza*; 3 *Luincis*; 4 *Mossa*; 5 *Žminj*; 6 *Turrida*

Uhan iz Andrazza (tab. I, sl. 2) predstavlja brez dvoma člen v tako zarisani črti. Trapezoidni del lune je bolj poudarjen in ornamentika je razvitejša. Ločevanje locnja od lunule je na uhanu iz Andrazza popolnoma izginilo, čeprav ornamentika tudi nakazuje postopno širjenje lunule. Locenj je z lunulo vezan z zanko tako, kot je to pri uhanu iz Turride, ki je že popolnoma razvit in predstavlja svoj tip tako po tehnologiji vezanja locnja in lunule, kot po vrsti ornamentike. Z luničastega uhana iz Andrazza so skoraj izginili vrezani krogci, ohranila se je le ena vrsta ob spodnjem nazobčanem robu. Kot nov element se je pojavil trikotnik oziroma cik-cak linija. Trije krogci so v podaljšku te črte in predstavljajo trikotnik, kar pomeni, da ima tudi ta ornament isto funkcijo kot cik-cak linija. To pa je nov element, ki uhan iz Andrazza povezuje s skupino uhanov iz Turride.

Tudi uhan iz Luincisa (tab. I, sl. 3) predstavlja neposreden razvoj iz obsenčnega obročka, le da je razširjeni del prej trikotno kot luničasto oblikovan. Ta površina je okrašena s tremi vzporednimi vrstami vrezanih krogcev, ki se ne prilegajo obliki, kot jo nakazuje zgornji rob razširjenega dela uhana. Na mesto usklajenosti med ornamentom in osnovo, ki jo srečujemo praviloma povsod, pride tu do izraza posiljevanje prostora z ornamentom.

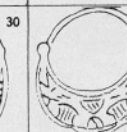
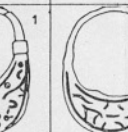
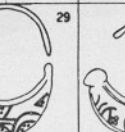
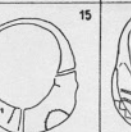
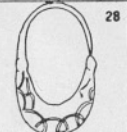
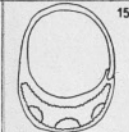
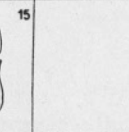
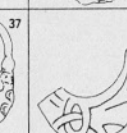
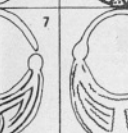
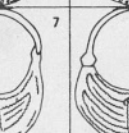
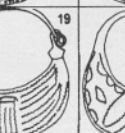
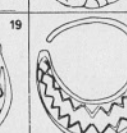
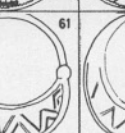
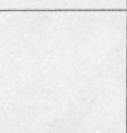
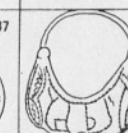
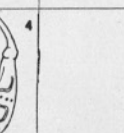
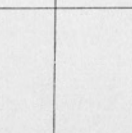
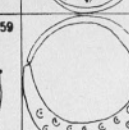
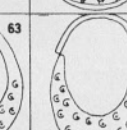
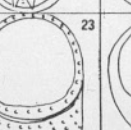
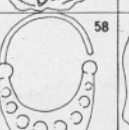
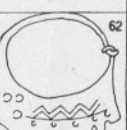
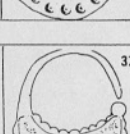
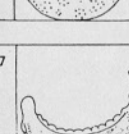
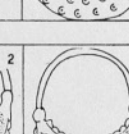
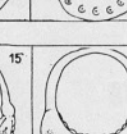
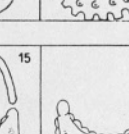
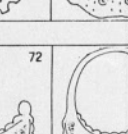
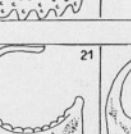
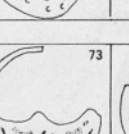
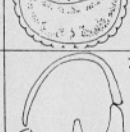
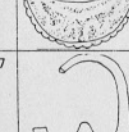
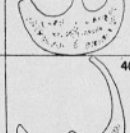
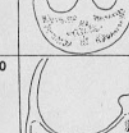
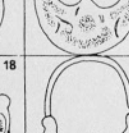
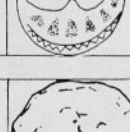
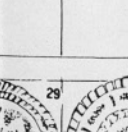
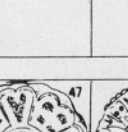
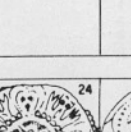
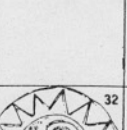
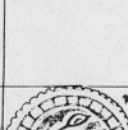
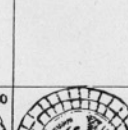
Uhanu iz Luincisa je najsorodnejši uhan iz Mosse (tab. I, sl. 4). Notranji lok lunule in notranji lok locna se stekata v pravilen krog. Spodnji, luničasto oblikovani del uhana je dolg in ozek in mu je videti, da je nastal iz preprostega širjenja locna. Na razširjenem delu so kot ornament vrezani krogci, ki so razporejeni ob zgornji in spodnji strani lunule. Obe vrsti krogcev sta vzporedni in ju zaključuje na vsaki strani krogec, ki obe vrsti povezuje v celoto. Krogec, kot ornament, smo doslej srečavali tudi na že omenjenih treh uhanih iz te skupine, vendar je med njimi pomembna razlika. Krogci pri uhanu iz Mosse so praviloma vrezani, večji so in imajo v središču piko. Po logiki razvoja z ozirom na luničasto obliko bi morali biti uhani iz Mosse starejši od uhanov iz Luincisa, za kar govori izvedba prvega uhana. Ni treba izključiti možnosti istočasnosti obeh tipov.

Da bi lahko pravilneje presodili to skupino uhanov moramo takoj ugotoviti, da niso omejeni le na prostor Furlanije, kajti tipološko približno enake najdemo na prostoru od Kalaje Dalmaces do Waginga, kar predstavlja izredno velik prostor razširjenosti.³ Čeprav poznamo tu le posamezne kose, ki so medsebojno zelo oddaljeni, ugotavljamo tudi tu določen razvoj, ki jasno nakazuje pot od navadnega obsenčnega obročka do luničasto razširjene oblike uhana. Ornamentika in tehnologija izdelave uhanov je v vsem svojem razvoju zelo enolična, tj. kovanje in okraševanje s krogci. Pozneje, pri popolnoma razviti lunuli pa obešanje verižic, ki so bile pritrjene ob spodnjem delu lunule. Tudi tu enako, kot pri furlanskih uhanih, ki jih je objavil Brozzi, upamo trditi, da sta v vprašanju dve razvojni smeri, ki bi utegnili biti tudi istočasni. Ni dvoma, da je uhan iz Mosse prvi v razvoju neke tipološke vrste uhanov, pri katerih se razvoj giblje od nerazvite do popolnoma razvite lunule, ki so krašene s pravilnimi krogci s piko v središču. Zgornji del oziroma locen je praviloma koničasto zaključen ali pa ima na koncu odebelitev, ki se vedno dotika luničasto oblikovanega dela uhana. Po razvojnem zaporedju si v tej skupini slede naslednja najdišča: Mossa,⁴ Šmohor — Hermagor,⁵ Žminj⁶ in končno Beljak — Judenbichl.⁷ Uhan iz Žminja predstavlja najpopolnejšo obliko pri tipu uhana z nerazvito lunulo. Primer iz Beljaka pa stoji na koncu tega razvoja in pomeni neposredni prehod v prave ketlaške uhane z razvito lunulo na kateri je še vedno stara, čeprav tehnično že dognano izdelana, ornamentika. O dataciji furlanskih uhanov tega tipa na temelju okoliščin najdbe ne bi mogli povedati nič določenega. Zato pa lahko za uhan iz Žminja, ki smo ga postavili na konec tega razvoja, trdimo, da je po svojem značaju bizantinski in je bil najden v starejšem delu grobišča.⁸ Uhan iz Judenbichla, ki predstavlja zadnjo stopnjo tega razvoja, je H. Dolenz postavil v čas že razvite ketlaške kulture, kar je opravičeno zaradi habitusa najdb na grobišču in zaradi dejstva, da je na zunanji strani istega uhana vgravirana že degenerirana

Sl. 1 — Abb. 1. Fundorte köttlacher-Kultur in Friaul und Migrationswege

TIPOLOŠKA PREGLEDNICA UHANOV IN BROŠ

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
A																					
B																					
C																					
E																					
H																					
J																					
K																					
M																					
N																					
S																					

rastlinska ornamentika.⁹ Kot poseben prispevek k časovni opredelitvi furlanskih uhanov tega tipa je vsekakor dejstvo, da uhan iz Mosse postavljamo v čas pred uhanom iz Žminja, in da je tipološko najbližji, čeprav ne iz istega časa, uhanu iz Hermagorja.¹⁰ V analizi, ki smo jo ravnokar opravili, smo se pri analogiji srečevali s podobno tehniko, sorodno ornamentiko in pa z najdbami, ki so primerom iz Furlanije geografsko zelo blizu. Pri vseh primerih pa ni šlo za prave analogije, spoznali smo le dejstvo, da npr. uhan iz Mosse ni nobena izjema, temveč da je le predstavnik iz razvojno zelo jasno zarisane geneze. Daleč preprostejši primer so uhani iz Clavaisa in Andrazza. Povezanost s primeri, ki jih citiramo kot analogije, je daleč večja in razvoj jasnejši. Najdbo iz Clavaisa postavljamo na začetek te vrste uhanov, ki mu brez dvoma sledi uhan iz Andraz a. Z ozirom na trapezoidno oblikovanje luničastega dela uhana in tudi po načinu izvedbe vrezanih krogcev je najsorodnejši uhan iz Waginga, pri katerem so tudi ohranjene luknjice ob spodnjem delu lunule.¹¹ Uhan iz Inziga, ki ga razvojno postavljamo takoj za primerkom iz Waginga, ima na lunuli še vedno trapezoidno obliko, vendar brez luknjic ob spodnjem robu lunule in kaže določeno sorodnost z uhanu iz Andrazza, ker je locen povezan z lunulo z zanko, ki teče skozi luknjico na rogljastem zaključku lunule.¹² Na uhanu iz Inziga so lepo vrezani krogi s piko v sredini, ki spominjajo na dekoracijo iz prejšnje skupine. Sem postavljamo tudi oba uhana iz Hörpöldinga,¹³ ki sta ornamentirana z drobnimi majhnimi krogi, ki so podobni onim na uhanu iz Clavaisa. V to skupino uhanov postavljamo tudi znani primek iz Kalaje Dalmaces,¹⁴ ki ima enako ornamentiko ter se tudi zapenja z zanko in kvačico. Z ozirom, da so v tej skupini v glavnem uhani z geometrično obliko lunule, postavljamo sem tudi uhan iz Luincisa, ki bi po ornamentaciji sicer sodil v prvo skupino. P. Korošec je uhane iz Hörpöldinga, Inziga in Waginga postavila v karantansko oziroma v predhodno skupino.¹⁵ Ker ni dvoma, da obstaja neka notranja povezanost v tej skupini uhanov, lahko s pravico trdimo, da sta oba uhana iz Clavaisa in Andrazza z ozirom na razvojno stopnjo nekoliko starejša od omenjenih uhanov iz karantanske skupine. Za pravilno presojo uhanov iz Furlanije je treba upoštevati še dva uhana, ki imata značaj obeh omenjenih skupin, tj. že omenjeni uhan iz Inziga, ki smo ga sicer postavili na konec razvoja v drugi skupini, na katerem pa je ornamentika takšna kot pri vseh uhanih prve skupine. To dejstvo se nam zdi pomembno, ker kaže na tipološko in časovno povezanost med obema skupinama predmetov. Drugi je še neobjavljeni uhan iz Batuj v Vipavski dolini, ki je po obliki in tehnologiji analogen uhanu iz Mosse, le da še na bolj impresiven način kaže, kako je nastajala lunula s širjenjem spodnjega dela obročka. Oba uhana se razlikujeta le po ornamentiki. Medtem ko so na uhanu iz Mosse (na tipološki preglednici sl. 2, pod E 3) vzorno vtisnjeni krogi, je na uhanu iz Batuj sistem križanih črt, ki oblikujejo trikotnik in romb. S to dekoracijo se uhan iz Batuj močno približa uhanu iz Andrazza, ki smo ga postavili na čelo razvoja v drugi skupini.¹⁶ Z uhanom iz Batuj je še enkrat prikazan vzporeden razvoj obeh skupin. Pri nadaljnjem preučevanju keltaške kulture v Furlaniji bo uhan iz Batuj igral pomembno vlogo zaradi neposredne geografske sosesčine, ki tudi sicer kaže možnost medsebojnega kulturnega vplivanja. Pri analizi tega tipa uhanov iz Furlanije ter pri iskanju analognih primerov smo se pri njihovem tipološkem razvrščanju držali načela razvoja preprostega k naprednejšemu, kar pa ni vedno slučaj, posebno ko gre za primere posnemanja motivike, pri katerih zatem motiv in tehnologija doživljata degeneracijo. Kljub temu je pričujoča analiza dala določene izsledke. Obe skupini uhanov sta razširjeni na geografsko velikem prostoru in jih ne moremo med seboj neposredno tesno povezovati, vendar kažejo duh nekega zaključnega časa in prostora, kjer so tehnološki procesi in dosežki približno enaki. Kot problem, ki se nam trenutno najbolj vsiljuje, je odnos obeh skupin uhanov do drugega keltaškega gradiva, kakor v Furlaniji, tako tudi na preostalem prostoru. Enkrat smo že ugotovili, da so uhani iz Clavaisa, Andrazza, Luincisa in Mosse starejši od karantanskega

gradiva iz Hörpöldinga, Inziga in Waginga, pri katerih ne dvomimo v povezanost s kasnejšim ketlaškim gradivom. Zato bi morali dosledno temu dopustiti tudi možnost povezanosti med starejšo skupino uhanov z mlajšimi, kot so tisti iz Turride ali drugi iz Akvileje, Caporiacca in Corno di Rosazza. Ker je situacija v Furlaniji glede na razvoj in razširjenost kulture nekoliko bolj zapletena kot na preostalem ketlaškem prostoru, bi morali to našo hipotezo podpreti ne samo z analogijami iz Koroške in Štajerske, temveč bi v sami Furlaniji morali poiskati nove elemente, ki govorijo za našo tezo. Pri opisovanju uhana iz Andrazza smo ugotovili, da sta na lunuli dva ornamenta in to vrezani krogci in dvojna cik-cak linija, ki je z dodatno črto spremenjena v zaporedje enakostraničnih trikotnikov. Enak ornament pa ugotovljamo najmanj na treh uhanih iz Turride in v nekoliko spremenjeni obliki še na dveh uhanih iz istega najdišča ter na uhanu iz muzeja v Udinah, ki je verjetno iz Tarenta ali kot sklepa P. Korošec iz Tarcenta.¹⁷ Ta istovetnost v ornamentiki ni slučajna. Tako bi lahko skoraj govorili, kot sklepa P. Korošec, o lokalnih delavnicah ketlaškega stila. Čeprav moramo takoj ugotoviti, da ima prav ta, že ketlaška skupina uhanov iz Turride, številne in popolne analogije na celi vrsti uhanov na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem. Taki so npr. Langenschönbichel,¹⁸ Wallersdorf,¹⁹ Beljak,²⁰ Kranj²¹ in Ljubljana.²² S tem, da smo postavili trditev o neposrednem stilnem odnosu najdišč in materiala iz Andrazza in Turride in posredno tudi z gradivom iz Clavaisa, se postavlja vprašanje, v kakšnem odnosu je Andrazzo in Clavais s karantansko skupino. Mogoče je le dvoje, da obe furlanski najdišči predstavljata varianti karantanskega tipa ali da so v vprašanju staroselci, ki imajo v času karantanske kulture določene kulturne vezi s Karantanci in da ti kasneje v času pravih ketlaškodobnih kulturnih manifestacij v Furlaniji sovplivajo oziroma sodelujejo pri oblikovanju lokalne ketlaške variante v vzhodni Furlaniji. Ta druga možnost nam je po sedanjem poznavanju gradiva bolj sprejemljiva. Da pa bi o tem vprašanju lahko razpravljali bolj poglobljeno, bi bilo treba temeljiteje obravnavati obe zgoraj omenjeni skupini kovanih uhanov.

Pri analizi te skupine luničastih uhanov, ki jih je objavil M. Brozzi, smo ugotovili, da ne gre za osamljen kulturni pojav v Furlaniji. Hkrati pa ne sprejemamo brez pridržkov njegovo tezo o protoslovanski pripadnosti teh uhanov, kajti ugotovili smo, da so praviloma predketlaški in da sodijo tipološko v neko kulturno dogajanje na prostoru, ki daleč presega ketlaški kulturni prostor in morebitna historična dogajanja, ki so pogojevala razvoj ketlaške kulture. Kot je videti iz teksta, smo uhane te skupine razdelili v dve poskupini. Izhodišče za tako delitev smo videli v osnovni obliki luničasto oblikovanega dela uhana ter v tipu in izvedbi ornamenta na uhanu. Dopustili smo tudi časovno povezanost med obema skupinama, kajti v nekaterih primerih prihaja do protislovnega odnosa med razvojem ornamenta in luničastega dela uhana. Tako je npr. zelo razvita oblika okraševanja površine lunule s krogci in pikami na uhanu iz Kalaje Dalmaces še na zelo nerazviti obliki lunule.

Na naši tipološki preglednici smo vse uhane, o katerih je bilo doslej govora, postavili v skupino E. Od uhana E 1 do uhana E 7 vidimo krog s piko v središču kot dekorativni element na lunuli. Na uhanu E 7 iz Beljaka, ki je v tej skupini zanesljivo najmlajši, vidimo najenostavnejšo risbo, ki so jo dosegli z uporabo ornamenta kroga. Pri drugih, kot so uhani E 1 in E 5 itd., je risba bolj enotna, čeprav je tvegano govoriti o tem, da so drugi uhani iz te skupine veliko starejši. Zanesljivo velja to samo za uhan iz Žminja E 6.²³ Razvoj ornamentike, ki smo jo pokazali na razpredelnici od E 1 do E 7 bi lahko bil le formalnega značaja ter brez medsebojne vsebinske povezanosti, kar je po drugi strani zopet težko verjeti zaradi raznih elementov, ki nakazujejo medsebojno likovno povezanost. Na isti tipološki preglednici od E 8 do E 13 so uhani okrašeni s pikami in majhnimi krogi. Tudi v tem primeru ne smemo izključiti verjetnosti in časovne povezanosti kljub geografski oddaljenosti posameznih najdišč, ki je manjša kot v skupini E 1 do E 7. Čeprav smo se pri tej analizi naslanjali

na umetnostnozgodovinski razvojni prijem, ki ga arheolog praviloma zavrača, bo obveljala trditev o stilni in časovni enotnosti tega gradiva. Dokončni odgovor bomo dobili šele pri presoji na temelju grobnih najdb in habitusa celotnega grobišča, iz katerega izvirajo. Vendar nam je že vnaprej jasno, da bomo ta poseg lahko opravili samo za nekatere primerke.

V zaporedju uhanov E skupine lahko časovno bližje opredelimo le dva primera, in sicer uhan E 6 iz Žminja, ki smo ga sicer postavili kot tretjega v zaporedju prve skupine uhanov. B. Marušič ga opredeljuje kot uhan bizantinskega tipa, ki sodi v najstarejši del žminjskega grobišča, kar bi absolutno kronološko utegnilo pomeniti konec 8. ali začetek 9. st.²⁴

V približno isti čas sodi tudi uhan E 7 iz Judenbichla — Beljaka, ki ga H. Dolenz postavlja v čas po letu 740 oziroma v starejši del grobišča, ki ga opredeljuje v čas od 9. do 11. st.²⁵

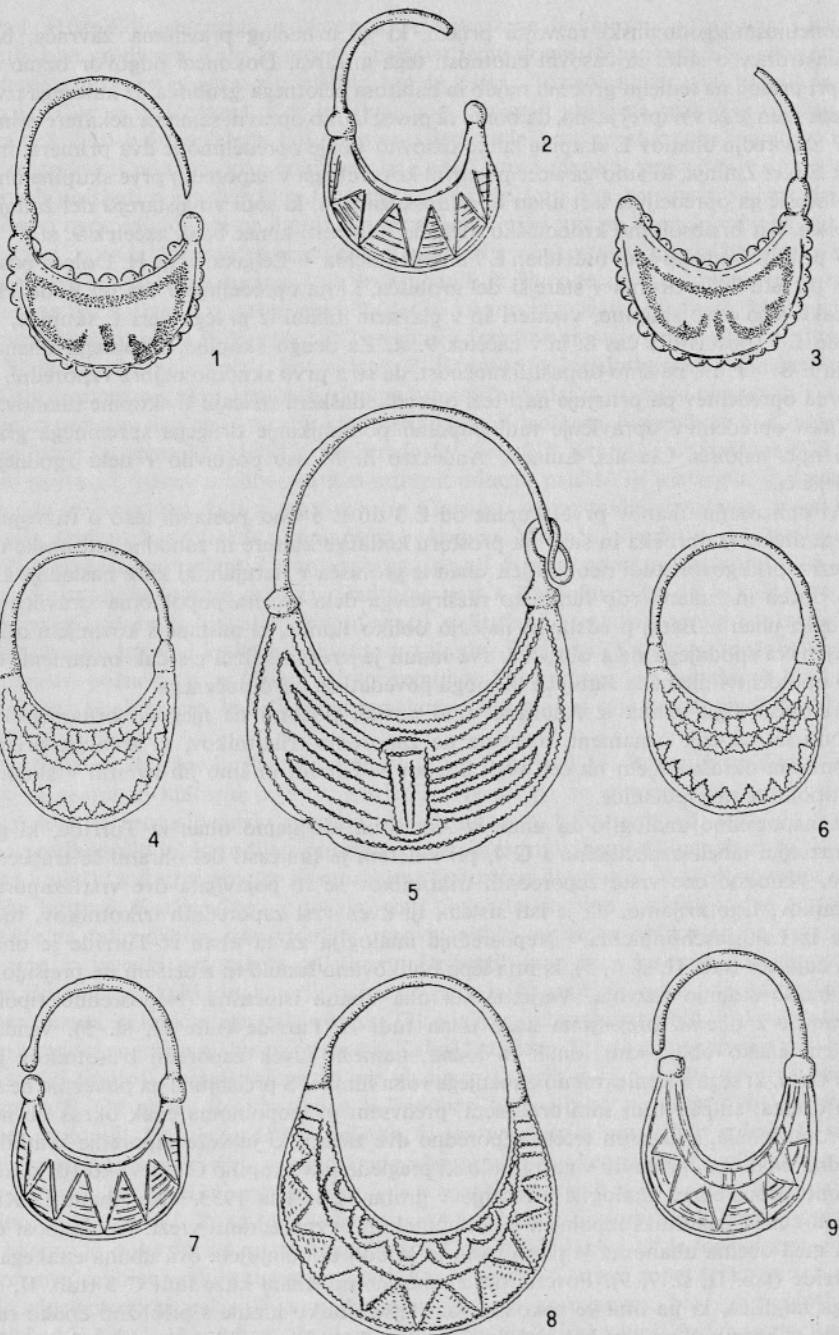
Tako smo prvo skupino, v kateri so v glavnem uhanu iz prvega dela E skupine, tj. od E 3 do E 7, postavili v čas 8. in v začetek 9. st. Za drugo skupino, ki obsega uhane E 1, E 2 in E 8 — E 13, pa smo dopustili možnost, da so s prvo skupino najbrž vzporedni. Taka časovna opredelitev pa pritrjuje naši tezi o predketaškem značaju E skupine uhanov.

Tako opredelitev opravičuje tudi popolno pomanjkanje drugega spremnega gradiva, ki bi npr. najdišča Clavais, Luincis, Andrazzo in Mosso postavilo v neki zgodnejši ali poznejši čas.

Pri opisovanju uhanov prve skupine od E 3 do E 6 smo postavili tezo o razvoju luničastega uhana iz obročka in sicer na prostoru ketlaške kulture in zahodne jadranske obale. Tej tezi v prid govori tudi neobjavljen uhan iz grobišča v Batujah, ki kaže naslednje značilnosti: locen in zunanji rob luničasto razširjenega dela tvorita popolnoma pravilen krog, in drugič, uhan iz Batuj predstavlja najožjo obliko lunule, ki nastane s kovanjem oziroma razširjenjem spodnjega dela obročka. Na lunuli je vrezan križni cik-cak ornament. O časovni opredelitvi uhana iz Batuj ne bi mogli povedati še nič določenega.

Pri opisovanju uhana iz Andrazza smo postali pozorni na njegovo ornamentiko, še posebno na cik-cak ornament, oziroma na zaporedje trikotnikov, ki smo ga primerjali s podobnim okraševanjem na celi vrsti uhanov v Turrudi in smo jih uvrstili v skupino C naše tipološke razpredelnice.

Za neposredno analogijo za uhan iz Andrazza navajamo uhan iz Turrude, ki ga na naši razvojni tabeli označujemo s C 4, pri katerem je luničasti del ohranil še trapezoidno obliko. Namesto ene vrste zaporednih trikotnikov se tu pojavljata dve vrsti zaporednih trikotnikov. Ugotavljamo, da je isti sistem, tj. dveh vrst zaporednih trikotnikov, tudi na uhanu iz Langenschönbichla.²⁶ Neposredna analogija za ta uhan iz Turrude je uhan iz istega najdišča (tab. II, sl. 4, 5), ki ima lepo oblikovano lunulo in z ozirom na prejšnjo kaže naprednejšo stopnjo razvoja. Verjetno sta oba uhana istočasna. Neposredno tipološko povezanost z obema prejšnjima kaže uhan tudi iz Turrude (tab. II, sl. 5), vendar se pri njem enako oblikovani lunuli in locnu, namesto dveh zaporedij trikotnikov javlja le ena vrsta, ki sega s konicami do zunanjega roba lunule. S prejšnjima ga povezuje ne samo enaka oblika, ampak tudi sam ornament, predvsem pa popolnoma enak okras ob notranjem robu lunule, s katerim tečeta vzporedno dve zarezi, ki ju veže zaporedje kratkih črt. Ta zadnji uhan smo postavili v naši tipološki preglednici v skupino C s številko 10, za katero poznamo neposredne, analogije v Kranju v grobu 12 iz leta 1953.²⁷ Na uhanu iz Kranja je prostor med trikotniki izpolnjen s horizontalnimi vzporednimi vrezi. Analognost ornamenta med obema uhanoma je popolna in jo še bolj dopolnjujeta dva uhana enakega tipa iz Turrude (tab. II, sl. 7, 9). Povezanost z omenjenimi uhanu kaže tudi C 3 (tab. II, sl. 8) z istega najdišča, ki pa ima že nekoliko razvitejšo obliko lunule s približno enako razporeditvijo trikotnih okraskov kot smo imeli to pri C 10, le z razliko, da se je ob notranjem loku lunule pojavilo še zaporedje polkrožnega okraska, ki je vrezan z dvojno črto. Enak uhan izvira tudi iz Taranta ali, kakor trdi P. Korošec, iz Tarcenta.²⁸

Tab. II — Taf. II
1—9 *Turrida*

Obravnavana skupina kovanih uhanov z vrezanim trikotnim ornamentom iz Turride zavzema zelo pomembno mesto na tipološki preglednici v okviru skupine C. V njej praviloma obravnavamo kovane luničaste uhane, pri katerih je površina okrašena s pravilnimi ali nepravilnimi trikotniki ter z vsemi odvodi iz trikotnika, ki največkrat kažejo degenerativne smeri. Od C 1 do C 6 so prikazani uhani z najmanj dvema vrstama trikotnikov oziroma z eno vrsto trikotnikov in drugo polkrogov. Od naštetih uhanov, kot smo jih našli v okviru te skupine, pripadajo kar štirje Kranju in Turridi, ki pa kažejo razvitejšo stopnjo od tistih v Kranju. To se posebno dobro vidi pri uhanu C 2 in C 3. Prvi je iz Kranja, drugi pa iz Turride.

Z ozirom, da pri razvoju ornamentike v Köttlachu skoraj praviloma govorimo o degenerativnih procesih, tj. o procesu poenostavljanja in rustifikacije izvedbe ornamenta, predstavljajo po tej logiki uhani iz Kranja starejšo stopnjo od horizonta, ki ga nakazujejo uhani iz Turride (primer iz Turride C 3, Kranj C 2 ali C 4 za Turrido in C 6 za Kranj). Podoben proces kažejo tudi uhani te skupine od C 7 do C 17 in C 21, kjer se npr. v okviru tipa C 10 srečujeta istočasno uhan iz Turride in uhan iz Kranja. Izhodiščna oblika za drugo skupino uhanov v okviru C skupine od C 1 do C 17 predstavlja uhan iz Kranja C 7, kjer imamo na lunulu zaporedje ene vrste trikotnikov, ki do C 10 zadrži še svojo izhodiščno obliko in se poslej le razkraja. Tudi v tej skupini ob predmetih iz Kranja in Koroške nastopajo uhani tega tipa iz Turride. Kasneje od C 11 naprej se pojavi tudi skupina uhanov iz Köttlacha, ki kažejo že popolno degeneracijo. Ta tipološki prikaz razvoja luničastih uhanov s trikotnim ornamentom kaže zanimivo zakonitost. Razvite oblike te zvrsti pripisujemo kranjsko-gorenjskemu ter furlanskemu prostoru, le deloma pa koroškemu. Šele popolnoma razvit ornament tega tipa se pojavi na avstrijsko-štajerskem prostoru oziroma v Köttlachu in Krunglu.

Ker nimamo za nobeno grobnih celot z uhani iz skupine C bližje časovne opredelitve, se moramo trenutno zadovoljiti le s splošno ugotovitvijo, da gre verjetno za najzgodnejše oblike ketlaških kovanih uhanov.

Preseneča nas kovani uhan iz Turride (tab. II, sl. 5 na preglednici B 8), na katerem se locen povezuje z lunulo z zanko in kvačico in sicer tako, da S-zanka izhaja iz lunule, s kvačico pa se zaključuje locen. Takšno zapenjanje oziroma oblikovanje ketlaških luničastih uhanov ni v navadi in opredeljujemo take primere kot izjeme. Takoj moramo poudariti, da to ni edini primer tega zapenjanja na prostoru Furlanije, saj ga poznamo tudi na uhanu iz Andrazza (tab I, sl. 2). Tudi to sorodnost med uhani iz Turride in starejšo skupino uhanov je treba še posebej poudariti, kajti kot smo to opazili že pri ornamentu, vidimo tudi pri tej tehnični podrobnosti dodatno povezavo med starejšo in že ketlaško skupino luničastih uhanov. To kar nas pri uhanu iz Turride predvsem preseneča je ornamentika za katero nimamo doslej prav nobene analogije v Furlaniji ali na vsem ketlaškem kulturnem prostoru. Ornamentika je zasnovana tako, da je ob neki vertikali, ki ponazarja drevesno deblo in deli površino uhana na dva simetrična dela, izhajajo štiri stilizirane, kot palmeta oblikovane veje, po dve na vsaki strani vertikale. Palmete imajo obliko sferičnih trikotnikov. Njihova razporeditev je simetrična. Trikotniki so nakazani z dvojno vezano črto. Ker ni dvoma, da gre za svojstven prikaz simbola drevesa življenja smo postavili ta uhan v B skupino na naši tipološki preglednici uhanov v kateri se srečujemo z različnimi prikazi tega simbola. Uhan iz Turride smo na preglednici postavili na mesto B 8, tako da je na koncu razvojne vrste, ki kaže način kako so trikotne plamete nastale z degeneracijo dvojno prestatega dvotračnega svitka. To je zaključek degenerativnega procesa, ki se začneja z uporabo pleteninastega ornamenta in se z njegovim razkranjanjem zaključi z degenerirano obliko plametenega trikotnika. Da bi lahko pravilneje presojali čas, ko se takšen uhan pojavi na prostoru Furlanije moramo najprej ugotoviti, da se ves proces

od prestastega pleteninastega ornamenta pa do oblike, ki jo vidimo na tem uhanu iz Turride regionalno omejuje na prostor Gorenjske oziroma Bleda in Kranja in se zaključí v Furlaniji. Ta proces lokalnega dogajanja je pripeljal na Gorenjskem do pojava palmetnega drevesa s trikotnikom na vsaki strani. Iz tega moremo sklepati, da ta uhan iz Turride predstavlja naslednjo degenerativno stopnjo. S to analizo smo ugotovili, da uhan iz Turride kaže povezanost samo s tovrstnim razvojem ornamenta na Gorenjskem in da se pojavi v Furlaniji šele v času ko je ta proces na Gorenjskem že zaključen.

Oblika lunule z uhana v Turridi je izredno podobna številnim kovanim uhanom iz Kranja in drugih gorenjskih in ketlaških najdišč s Koroške in Štajerske npr. B 1, B 2, B 4, B 5, B 6, B 7, C 2 in C 6, ker je prehod iz lunule v locen piramidalne oblike. Le uhan iz Turride je podobno oblikovan (tab. II, sl. 8). Iz navedenega lahko sklepamo na lokalno furlansko delavnico, ki kaže svojo zakoreninjenost v koroško-gorenjskem prostoru. Čeprav do sedaj ni opravljena detajlna kronološka opredelitev gradiva z grobišča v Kranju upamo trditi, da sodijo navedeni uhani v zgodnejše obdobje te nekropole.²⁹

Tipološko podobo okrasnih predmetov iz Turride dopolnjujejo še liti bronasti uhani okrašeni z vloženim emajlom ter okrogla broša s cvetnim ornamentom. Na naši tipološki preglednici smo oba uhana z emajlom postavili v H skupino na začetek razvoja upodabljanja rastlinskega ornamenta, ki simbolizira drevo življenja. Vložek iz emajla, ki ima obliko lunule, kajti poglobitev teče vzporedno z robom lunule, omejuje vertikalna, iz katere izhajata dve palmetam podobi veji, ki sta simetrično razporejeni glede na srednjo vertikalo. Gornji rob obeh palmet se združuje v neprekinjeno črto, ki teče vzporedno z zgornjim robom vložka in emajla. Spodnji rob palmetnih vej je razčlenjen in nakazuje listnato strukturo vej. Med številnimi analogijami s to motiviko najdemo popolnoma analogno izvedbo le na najdišču v samem Köttlachu.³⁰ Druge analogije s koroško-kranjskega prostora in deloma tudi iz Štajerske, kot jih navajamo v razpredelnici od H 2 do H 7, pa nakazujejo že delno razkranjanje tega ornamenta.

Upodobitev drevesa, kot ga vidimo na uhanih iz Turride in na primerku iz Köttlacha predstavljajo najpopolnejšo izvedbo tega ornamenta pri luničastih uhanih z vloženim emajlom ter višek umetno obrtnega obvladovanja te vrste tehnike.

Z. Vinski postavlja pojav emajla v mlajšo fazo ketlaške kulture z začetkom v polovici 9. st. Ker je uhan iz Turride, ki smo ga na razpredelnici opredelili z oznako G 1, na začetku stilnega razvoja tega drevesnega ornamenta, ki sodi med najstarejše ornamente tudi v zgodnjem srednjem veku in so ga vrezovali tudi že v kovane luničaste uhane, imamo najbrž prav, ko ta uhan postavljamo v čas pojava emajla, tj. v polovico 9. st., in menimo, da sodi med najstarejše uhane z vloženim emajlom. Ker na prostoru Furlanije ne najdemo kasnejših razvojnih stopenj tega ornamenta sklepamo, da tudi ta uhan ni bil izdelan v domačih delavnicah. Kot smo to dopustili pri grupi kovanih uhanov v Furlaniji, predstavlja verjetno import s koroškega ali kranjskega prostora. Menimo, da je bolj sprejemljiva teza o importu s kranjskega prostora.³¹ Tej tezi v prid govori tudi dejstvo, da kasneje na furlanskem prostoru ne poznamo več uhanov s tem motivom, ker bi govorilo o nadaljnjem stilnem in tehnološkem razvoju ornamentike na eni in tehnike vlaganja emajla na drugi strani.

Med najbolj karakterističen ketlaški material sodijo broše. V Turridi je bila najdena bronasta broša z vsločenim osrednjim delom, na katerem je upodobljen cvetni ornament s tremi listi (tab. IV, sl. 6). Na tipološki preglednici je ta tip ornamentike na brošah v S-skupini. Primerek iz Turride je opredeljen kot S 4. Iz razvoja tega ornamenta je na razpredelnici videti, da je njegov nastanek povezan s trikratnim pleteninastim prestastim svitkom, ter da je povezan s poenostavljanjem tega ornamenta. Razvojno izhodišče oblike za ornamentiko z omenjene broše iz Turride najdemo v Förku,³² Krunglu,³³ Kranju³⁴ in Köttlachu.³⁵

Navedene analogije kažejo, da je bil ta ornament razširjen na drobnih predmetih Kranjske in Štajerske ter da primerek iz Turride predstavlja le najmlajši odvod tega ornamenta. Z ozirom na tehniko vrezovanja ornamenta predstavlja ta primerek zaključeno obdobje v starejši fazi ketlaške kulture po opredelitvi, ki jo je opravil Z. Vinski³⁶ in se je teoretično lahko pojavil še skupaj z obema luničastima uhanoma z vloženim emajlom na tem najdišču, tj. konec prve in v začetku druge polovice 9. stol.

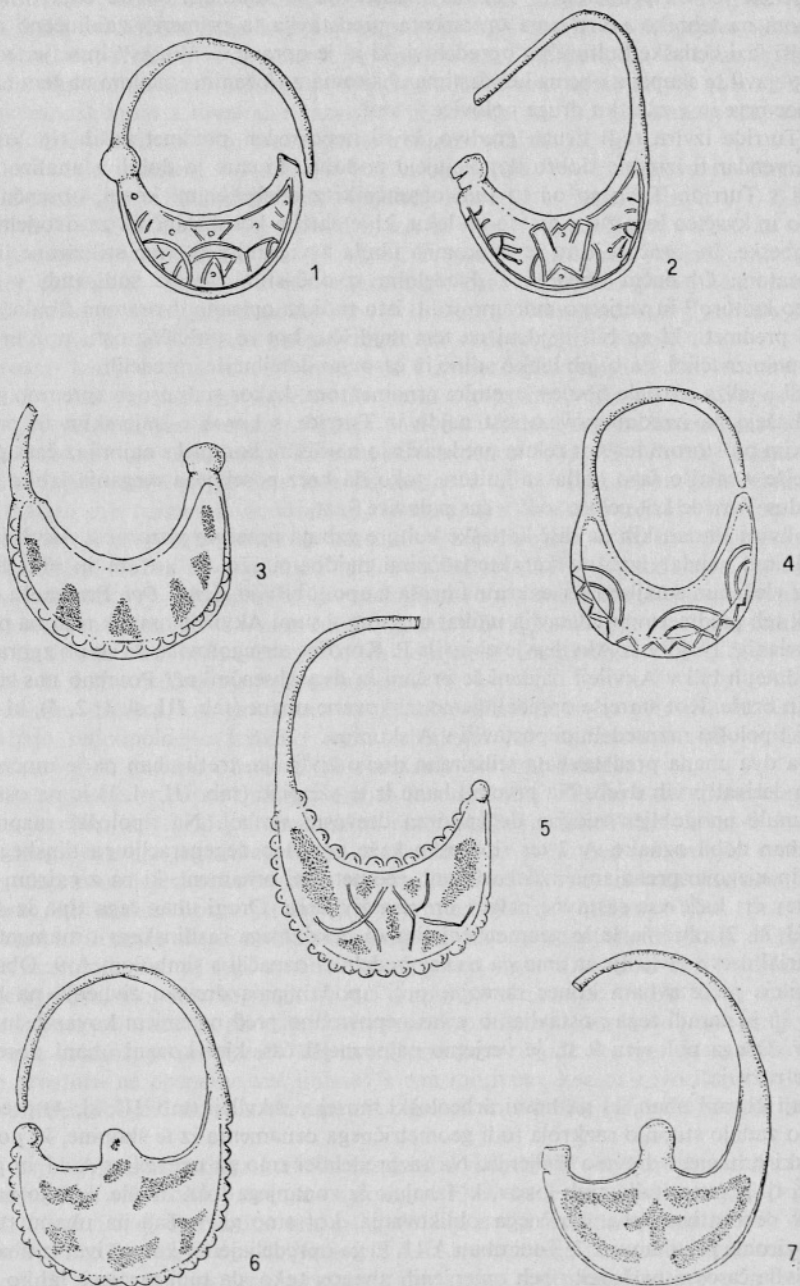
Iz Turride izvira tudi drugo gradivo, ki ni neposreden predmet naših tipoloških raziskav, vendar ti izredno dobro dopolnjujejo podobo, ki smo jo dobili z analizo uhanov in broš v Turridi. Tako so od tu tudi obsenčniki z odebeljenimi konci, obsenčnik, spet z zanko in kvačico in z žico, navito na loku, ki je služila kot distančnik za dvodelne zvončaste obeske. In končno je tu še dvoramna fibula z vrezanim cvetom stilizirane lilije kot ornamentom. Obsenčni obroček z dvodelnimi zvončastimi obeski sodi tudi v starejšo ketlaško kulturo³⁷ in verjetno moramo trditi isto tudi za opisano dvoravno fibulo.³⁸ Drugi drobni predmeti, ki so bili najdeni na tem najdišču, kot so pušične osti, nož in prstan, so premalo značilni, da bi jih lahko stilno in časovno boljše opredelili.

Tudi analiza okrogle fibule s cvetnim ornamentom, kakor tudi drugo spremno gradivo, jasno kažejo na izredno povezanost najdb iz Turride s koroško-štajerskim in predvsem kranjskim prostorom ter kot celota predstavljajo najdiščni kompleks najbrž iz časa prehoda iz starejše v mlajšo fazo ketlaške kulture, tako da brez posebnega tveganja lahko trdimo, da fundus Turride kot celote sodi v čas polovice 9. st.

V okviru Furlanskih najdišč ketlaške kulture vzbuja posebno pozornost Akvileja z maloštevilnimi, vendar izredno karakterističnimi najdbami. To so kovani in viliti luničasti uhani z vloženim emajlom ter enkratna broša z upodobitvijo *Agnus Dei*. Preseneča dejstvo, da vsak teh predmetov predstavlja unikat ne samo v sami Akvileji, ampak tudi na prostoru cele Furlanije. Najdbe iz Akvileje je objavila P. Korošec ter ugotovila, da so ob zgoraj naštetih predmetih bili v Akvileji najdeni še prstani in dva obsenčnika.³⁹ Posebno nas zanimajo uhani in broše. Kot starejše opredeljujemo tri kovane uhane (tab. III, sl. 1, 2, 4), ki smo jih na naši tipološki razpredelnici postavili v A skupino.

Prva dva uhana predstavljata stilizirano drevo življenja, tretji uhan pa je močno degeneriran derivat prvih dveh. Na prvem uhanu iz te skupine (tab. III, sl. 1) je na osrednjem delu lunule upodobljen močno degeneriran drevesni simbol. Na tipološki razpredelnici je ta uhan dobil oznako A 7 ter tipološko kaže popolno degeneracijo rastlinskega ornamenta in njegovo prehajanje v dekorativno geometrični ornament, ki pa z ozirom na razporeditev črt kaže vse sestavne prvine drevesa življenja. Drugi uhan tega tipa iz Akvileje (tab. III, sl. 2) ohranja le še geometrični simbol nekdanjega rastlinskega ornamenta, ki je ponazarjal drevo življenja in smo ga na razpredelnici označili s simbolom A 9. Oba uhana iz Akvileje predstavljata konec razvojne poti upodabljanja drevesa življenja na kovanih uhanih in ju zaradi tega postavljamo v čas neposredno pred nehanjem kovanih luničastih uhanov. Druga polovica 9. st. je verjetno najpoznejši čas, kjer kovani uhani dosegajo to stopnjo razvoja.

Tretji kovani uhan, ki ga hrani arheološki muzej v Akvileji (tab. III, sl. 4) predstavlja verjetno zadnjo stopnjo razvoja tudi geometričnega ornamenta iz te skupine, ki ponazarja rastlinski ornament drevesa življenja. Na razpredelnici smo ga označili z A 11 in po svoji vsebini, tj. ponazoritvijo treh lokov, ki izhajajo iz zunanega loka lunule, kažejo na zadnji ostanek dekorativno geometričnega oblikovanja, kot smo ga srečali na uhanu (tab. III, sl. 1), oziroma pri uhanu A 7. Tudi uhan A 11, ki ga opredeljujemo kot derivat iz uhana A 7, predstavlja časovni nasledek obeh omerjenih uhanov tako, da tudi za njega lahko trdimo, da sodi v okvir 9. st. Tudi uhan A 7 ima svoje neposredne analogije v uhanu iz Kranja tj. A 4,⁴⁰ iz Srednje vasi v Bohinju,⁴¹ tj. A 5, in v uhanu iz Beljaka.⁴² Uhan iz grobišča v Kranju

Tab. III — Taf. III

1—4 Aquileia; 5 Caporiacco; 6—7 Corno di Rosazzo

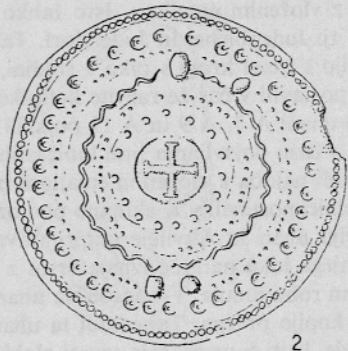
ki smo ga opredelili kot A 4, ima na hrbtni strani ornament iz dveh geometrično oblikovanih uhanov z vloženim emajlom. Isto lahko trdimo za skupino uhanov iz grobišč v okolici Beljaka, tj. Judenbichel in Judendorf. Tako najdemo, npr. na uhanu A 6 na hrbtni strani dekoracijo s tremi krogi s piko v sredini, ki smo ga že obravnavali v okviru E skupine in smo ga postavili v čas že razvite ketlaške kulture. Iz vseh teh podrobnih analiz sklepamo, da so se uhani A 7, A 9 in A 11 pojavili v Akvileji že v obdobju razvite ketlaške kulture, oziroma v času pojavljanja litih luničastih uhanov z vloženim emajlom. Tej domnevi v prid govori tudi najdba z vloženim emajlom iz Akvileje (tab. III, sl. 3), ki smo ga na tipološki razporednici postavili v K skupino pod oznako K 2. Skupaj z uhanom iz Windischgarstna⁴³ predstavlja uhan iz Akvileje najprimitivnejše okraševanje luničaste površine z emajlom. Iz zunanjega loka namreč izhaja vrsta z emajlom napolnjenih trikotnikov s konicami ob notranjem robu lunule. V odnosu na uhan iz Windischgarstna predstavlja uhan iz Akvileje le slabo kopijo prvega. Tako tudi ta uhan potrjuje razmeroma zgodnjo opredelitev najdb iz Akvileje, kajti ti ne morejo segati globje v mlajšo stopnjo ketlaške kulture. Tudi tu ugotavljamo povezanost tega uhana z vzorniki iz matičnega ketlaškega prostora.

Med ketlaško kulturno gradivo je P. Korošec uvrstila okroglo brošo z upodobitvijo *Agnus Dei* iz muzeja v Akvileji.⁴⁴ Čeprav je to storil že K. Dinklage⁴⁵ moramo ugotoviti; da prav ta broša predstavlja likovni tujek med ostalimi ketlaškimi brošami (tab. IV, sl. 4), na tipološki razporednici smo jo uvrstili v N skupino, kjer ima oznako N 9. Med dosedaj znanimi brošami ketlaške kulture nimamo neposredne analogije za njo in to ne samo po načinu upodabljanja jagenjčka, ampak tudi po ostali spremni ornamentiki na broši. Predvsem moramo ugotoviti, da je jagnje obrnjeno z glavo na desno stran, ter da se namesto stilizacije jagnjeta, kot smo navajeni skoraj na vseh brošah, tu srečujemo z realističnim prikazovanjem, kar pa ni popolnoma uspelo in nas rahlo spominja na upodobitev na broši iz Beljaka — Perave,⁴⁶ ki smo jo uvrstili kot N 6. Realistično prikazovanje se pa pojavi šele pri zelo poznih brošah, ki imajo vse značilnosti neposredno predromanskega časa, kot to vidimo na broši iz grobišča na blejskem gradu,⁴⁷ ki je na naši preglednici označen z N 3. Pri broši iz Akvileje razlikujemo notranji medaljon, ki ga omejuje motiv ribje kosti, ob zunanjem robu pa teče cik-cak ornament. Na vmesnem polju so križno razporejeni štirje lunasti okraski z vloženim emajlom. Na vsaki lunuli so tri nepravilna trikotna polja z emajlom. Vsak lunasti okrasek posnema skoraj verno lunasti del uhanov in sicer takega kot smo ga že srečali in obdelali med materialom iz Akvileje (tab. III, sl. 3) in za katerega smo našli analogijo v Windischgarstnu. Oba citirana uhana smo uvrstili v K skupino pod številko 1 in 2. Kljub vsem nenavadnostim, ki smo jih ugotovili pri tej broši, vidimo določene stilne sorodnosti z že znanimi brošami, ki so izdelane po principu notranjega medaljona, ki ga od ostale površine broše deli ornament ribje kosti. Analogije za ta tip broše so redke, saj jih poznamo le iz Kranja⁴⁸ in Slovenj Gradca, ki pa je analogna kranjski.⁴⁹ Po svoji križni zasnovi je sorodna tudi broša iz Žirovnice.⁵⁰ Medtem ko za vse druge broše lahko govorimo o regionalni ali tudi delavniški pripadnosti tega ne moremo reči za brošo iz Akvileje. Vidimo, da ima nekatere skupne stilne značilnosti z ostalimi ketlaškimi brošami tega tipa in da časovno verjetno sodi v kasno 10. stol. Ta časovna opredelitev je le sumarična in se naslanja samo na progresivno stopnjo likovne obdelave ter na splošno opredelitev, ki smo jo za obdobje Köttlacha povzeli po Z. Vinskem.⁵¹ Ob razglabljanju o tej broši bi morali dopustiti tudi možnost, da je nastala na prostoru Furlanije.

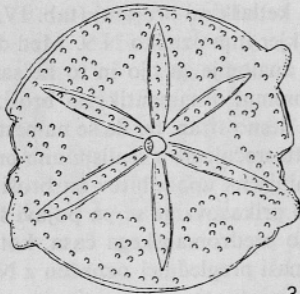
Če še enkrat povzamemo izsledke, ki smo jih dobili pri analizi gradiva iz Akvileje vidimo, da gradivo kot celota ni istočasno, temveč kaže časovni razpon, ki je najbrž večji od sto let, tj. nekako od polovice 9. pa najmanj do konca 10. st. Medtem ko smo pri prvi skupini predmetov iz Akvileje ugotovili veliko stilno sorodnost in najbrž ozek časovni razpon, nam broša dopušča postaviti tezo o širokem časovnem razponu ketlaških kulturnih

1

2

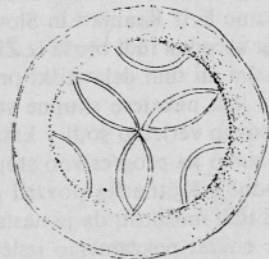
3

4

5

6

Tab. IV — Taf. IV
1—4 Aquilea; 5 Torcello; 6 Turrida

pojavnost na tleh ožjega področja Akvileje. Lahko gre tudi za dva pojavi, ki nista med seboj povezana. Pojav kulturne kontinuitete nam je metodološko bolj sprejemljiv, tolmačenje o dveh neodvisnih pojavih pa je najbrž historično stvarnejši.

V nasprotju z večjimi skupinami ketlaških uhanov in drugih predmetov, kot smo jih videli v Turridi ali v Akvileji so še posamezna najdišča, kjer se pojavljajo le posamezni oziroma maloštevilni ketlaški predmeti. Tako npr. iz Caporiacca izvira luničast uhan z vloženim emajlom ter nazobčanim zunanjim in notranjim lokom lunule — imitacija granulacije (tab. III, sl. 5). V tipološki preglednici smo ga uvrstili v H skupino z zaporedno številko 10. Na lunuli je upodobljen že popolnoma razkrojen ornament stiliziranega drevesa življenja, na katerem ugotavljamo zanimiv pojav, da je ornament vrezan in vmesni prostori zapolnjeni z emajlom. Da gre v tem primeru za razkrojen drevesni ornament vidimo iz razvoja, ki ga kaže skupina H. Menimo, po dosedanjem stanju poznavanja uhanov z emajlom, ki ponazarjajo drevesni ornament, da skupaj z uhanom iz Strasskirchna predstavlja konec razvoja tega ornamenta. Zdi se, da uhan iz Caporiacca predstavlja derivat uhana iz Strasskirchna⁵² in da je to tudi edini primer, ki je analogija za furlanske uhane ob severnem robu ketlaškega kulturnega prostora. Zaradi stopnje razvoja ornamentike sodi ta uhan verjetno v drugo polovico 10. st.

Skoraj enako stopnjo razvoja, kot na uhanu iz Caporiacca ugotavljamo na uhanu iz Corno di Rosazza. Na njem je upodobljena zelo shematizirana geometrična upodobitev panterja (tab. III, sl. 6), ki smo ga v tipološki razpredelnici postavili v L skupino s številko 3. Tudi pri tem uhanu je zunanji rob nazobčan oziroma okrašen z imitacijo granulacije. Na notranjem loku lunule je rogu podoben izrastek, ki ga ugotavljamo pri številnih iz brona vlitih uhanih z vloženim emajlom skoraj na vsem ketlaškem kulturnem prostoru.

Luničasti uhan i z vloženim emajlom, ki predstavljajo panterja, ki prehaja že v geometričen ornament, so v okviru ketlaške kulture zelo redki. V glavnem jih poznamo iz samega najdišča Köttlach⁵³ in so kot izhodišče za tovrstno upodabljanje tega ornamenta. Zatem sledi uhan iz Krungla.⁵⁴ Uhana iz Krungla in Köttlacha kažeta medsebojno stilno povezanost. Na naši razpredelnici so ti trije uhan i z oznako L 1, L 4 in L 5. Po likovnem izrazu je najbližji izhodiščni obliki iz Köttlacha uhan iz Kranja, ki je na preglednici v L skupini pod oznako L 3⁵⁵ in predstavlja neposreden vzor za uhan iz Corno di Rosazzo.⁵⁶ Ta izvor vidimo ne samo v neposredni kopiji risbe kranjskega uhana, ampak tudi v nadaljevanju razkroja elementov, ki jih vsebuje tudi kranjski uhan. Če še enkrat pogledamo celo zaporedje L skupine, ugotavljamo, da se je tudi Kranj pri ustvarjanju tega dekorativnega vzorca vzgledoval po štajerskih oziroma ketlaških vzorih. Z ozirom na stopnjo razkroja, ki ga kaže L skupina kot celota, vidimo, da je to dogajanje povezano z obdobjem ugašanja ketlaške obrtne umetnosti, kar je vsekakor treba povezovati z obdobjem 10., če ne celo druge polovice 10. st. Ugotoviti moramo tudi, da predstavlja L skupina samo razvojno nadaljevanje N skupine in sicer od zaporedja 13—16, ki samo po sebi predstavlja višek obvladovanja tehnologije izdelovanja drobnih bronastih predmetov, ki so okrašeni z vloženim emajlom. Tudi to dejstvo priča, da so naši uhan i z L skupine zelo pozni.

V Corno di Rosazzo imamo še en uhan, ki je po oblikovanju lunule podoben prejšnjemu, tj. da iz notranjega roba lunule izhaja roglast izrastek. Na lunuli je upodobljen lilijin cvet, ki izhaja iz notranjega roba lunule. Cvet in rob lunule obdaja vložek iz emajla⁵⁷ (tab. III, sl. 7). Na razpredelnici je ta uhan v J skupini in sicer pod številko 1. Po dosedanjem stanju poznavanja je veliko uhanov s tem ornamentom iz Kranja. Od petih uhanov iz te skupine, ki kažejo celoten razvoj od pisane izhodiščne oblike ornamenta do njegovega popolnega razvoja sodijo kar trije uhan i v Kranj, eden na Bled in le eden v Corno di Rosazzo. Izhodiščna oblika je iz Kranja, uhan iz Corno di Rosazzo pa predstavlja le njegov rustificirani derivat. Tudi ta vrsta uhana sodi v čas razkranjanja ornamenta na uhanih z emajlom. Formalno kro-

nološko, če se naslonimo na Z. Vinskega,⁵⁸ pomeni to čas od 9. do 10. st. Pri tem moramo tudi upoštevati dejstvo, da se vsi ornament niso pojavili naenkrat in da se verjetno nekateri pojavijo šele v 10. st. Ta možnost obstaja tudi v našem primeru. Do natančnejše kronološke podobe o času pojavljanja posameznih predmetov bo treba pri dokončni kronološki opredelitvi upoštevati izvor ornamentike iz starejših kovanih uhanov, zatem točneje ugotovitev, kdaj se vlaganje emajla pri nas pojavi ter še upoštevanje kronologije, ki bo izhajala iz grobnih celot. Kot začasni zaključek naj tudi v tem primeru velja predpostavka, da uhan iz Corno di Rosazza z ozirom na prejšnje stilne ugotovitve, sodi v časovni okvir 10. st. Najdbo obeh uhanov iz Corno di Rosazzo dopolnjuje še obsenčni obroček z odebeljenima koncema.⁵⁹

Za najdbo iz Corno di Rosazzo in prav tako za ostala najdišča Furlanije nimamo neposredne analogije. Dovolimo si le začasni sklep, da je luničasti uhan z lilijo iz Corno di Rosazzo po svoji likovni zasnovi na enaki tehnološki stopnji kot uhani H skupine iz Turride.

Po stanju ketlaškega gradiva, ki je objavljeno s prostora Furlanije in sicer med uhani in brošami, nismo še ovrednotili izreden primerek broše iz Torcella (tab. IV, sl. 5), na preglednici M 10.⁶⁰ Na broši razlikujemo notranji medaljon, ki je dvignjen nad robom, na katerem je upodobljen ptič z razprostrtimi perutmi, ozadje oziroma okolica ptiča pa izpolnjuje jamičasti emajl. Telo ptiča dopolnjujejo vrezi in gravirane linije. Na prostoru med zunanjim robom broše in notranjim medaljonom so križno razporejene štiri srčaste oblike iz celičnega emajla ter štiri antropomorfne oblike z rokami v položaju orans. Upodobitev človeških postav je dopasna z dvignjenima rokama od komolcev navzgor z jasno nakazanimi prsti in zapestji. Število prstov ni pri vseh upodobitvah enako. Pri treh upodobitvah so oči nakazane s krogi s piko v središču ter z močno poudarjenimi obrvmi. Pri levi spodnji figuri pa so namesto krogov za oči le vodoravni vrezi. Oblika glave je nepravilno štirikotna. Po obliki figure oransa imamo neposredno analogijo v broši iz Beljaka—Perave,⁶¹ ki je nekoliko boljše upodobljena. Glava in izraz obraza sta bolj individualna. Za upodabljanje oči pa navajamo kot neposredno analogijo brošo z grobišča na Žalah na Bledu.⁶² Vendar kljub tem formalnim analogijam predstavlja fibula iz Torcella osamljen primerek, za katerega kot za celoto ni analogij. Podobnost detajlov kaže na ketlaški kulturni krog, vendar z nekim posebnim izrazom, o čimer govorijo upodobitve orantov, src in tudi ptiča, ki je v primeru z drugimi naravnost realističen, saj prikazuje ptiča, ki stoji na veji z razprostrtimi krili in visoko dvignjenim kljunom. Za položaj telesa, predvsem pa za položaj na veji, vidimo primerjavo v treh fibulah iz Köttlacha⁶³ ter primerku iz Pfalzinga.⁶⁴ Na naši razvojni preglednici je broša iz Torcella v M skupini z zaporedno številko 10. To kaže na zaključno fazo razvoja ptičjega ornamenta na brošah z vložnim emajlom in verjetno ni dvoma, da jo je treba postaviti v pozni čas 10. st. Čeprav kaže fibula iz Torcella na sorodnost s fibulami iz Koroške in predvsem iz kranske ter s severnim robom ketlaškega kulturnega prostora. Na fibuli iz Pfalzinga npr. ugotavljamo prav tako štiri srca, ki so razporejena v obliki križa, vendar še vedno ostajamo pri ugotovitvi o posebnosti te fibule ter trenutno še nismo v stanju določiti njen neposreden izvor ali delavnico.

Ketlaškodobno kulturno podobo v Furlaniji dopolnjujejo še najdbe z drugih najdišč, ki jih nismo tipološko analizirali, ker smo se omejevali na luničaste uhane in broše. Taka najdišča so npr. Gorica in Godo di Gemina⁶⁵ ter še neobjavljene najdbe z raznih najdišč, ki ležijo še neobdelana v muzejskih depojih Furlanije.

Postopna analiza uhanov in broš ter upoštevanje ostalih najdb s ketlaškodobnih najdišč s prostora Furlanije nas je pripeljalo do naslednjih zaključkov:

1. Kovani uhani takega tipa, kot so bili najdeni na najdiščih Clavais, Andrazza, Luincis in Mossa, predstavljajo posebno tipološko skupino, ki se povezuje tudi s podobnimi uhani iz najdišč Koroške, Kranske, Štajerske, prostora Slovenskega primorja in Istre. Ti uhani

predstavljajo neposreden prehod v ketlaško kulturno skupino in so večinoma datirani v čas 8. st. Čeprav tudi te uhanе označujemo kot slovenske, moramo dopustiti možnost, da je pri njihovem oblikovanju in uporabi prišel do izraza tudi staroselski etnični element. Že pri analizi teh uhanov smo ugotovili, da je njihov nastanek vezan na daleč širši prostor, kot ga obsega ketlaška kultura in verjetno lahko trdimo, da so ti uhani povezani z razvojem kasnejših ketlaških luničastih uhanov. Ta trditev ne velja za prostor izven ketlaškega kulturnega kroga.

2. Skupino uhanov iz Turride, skupaj s primerkom iz Tarcenta, predstavljajo ločeno skupino s popolnoma enotnim stilnim in časovnim značajem ter z neposredno povezanostjo s koroškim oziroma daleč bolj s kranjskim prostorom. To skupino smo časovno postavili v polovico 9. st. oziroma v čas pojavljanja uhanov z vložnim emajlom. Poudariti moramo, da najdbe iz Turride kažejo neposredno povezanost z gradivom z grobišča okoli župne cerkve v Kranju. Ker so najdbe te vrste na enem najdišču, tj. v Turridi si dovoljujemo sklep, da ne gre za trgovsko širjenje predmetov iz kranjske delavnice temveč, da je v vprašanju migracija s kranjskega prostora v Furlanijo, posebno v okolico Turrida.

3. Tudi za ketlaške najdbe iz Akvileja ugotavljamo, da predstavljajo tipološko enotno skupino, ki kaže neposredno stilno povezanost s kovanimi uhani z beljaških grobišč za katere tudi lahko trdimo, da imajo svoje posebnosti, ki govorijo za lokalno beljaško delavnico. Najdbe iz Akvileje predstavljajo stilno in časovno celoto, ki pa je le poznejša razvojna stopnja beljaških uhanov z upodobitvijo stiliziranega drevesa življenja. Nadaljevanje razvojne stopnje, ki jo vidimo na uhanih iz Akvileje, vidimo še na beljaških najdiščih ter na sosednjih koroških in štajerskih najdiščih. Luničasti uhan s trikotniki vložnega emajla, ki je prav tako iz Akvileje govori za to, da se je celotni ketlaški material pojavil tu zelo pozno, najbrž šele v drugi polovici 10. stol. Za tako časovno opredelitev govori tudi najdba okrogle broše z upodobitvijo jagenjčka in križa. Tudi za skupino akvilejskih najdb trdimo, da predstavlja v okviru furlanskih ketlaških najdišč samostojno celoto, ki izhaja iz beljaških delavnic. Tudi v tem primeru smo mnenja, da ne gre samo za dokumente o trgovskih vezeh, temveč za migracijo prebivalcev iz Beljaka v okolici Akvileje.

Najdba obeh uhanov iz Corno di Rosazzo, kot smo to ugotovili pri njihovi analizi vodi svoje poreklo iz kranjskih delavnic in so vsekakor dokumentacija o neki ponovni migraciji 10. st. na prostor Corno di Rosazza. V ta pozni časovni okvir sodi tudi broša z Torcella, ki je pa nismo dokončno ovrednotili. Sem sodi tudi uhan iz Caporiacca.

S tako analizo smo ugotovili, da imamo na prostoru Furlanije opraviti s štirimi stilnimi in časovnimi skupinami protoketlaškega ali ketlaškega kulturnega gradiva. Ob pogledu na geografsko karto Furlanije opazamo zanimivo podobo razširjenosti teh najdišč. Skupina najdišč z najzgodnejšim gradivom iz 8. st. je z območja gornjega toka Tagliamenta, kjer so si najdišča med seboj tudi razmeroma zelo blizu ter tako predstavljajo geografsko celoto. Turrida, kot najdišče 9. st., leži ob srednjem toku Tagliamenta. Druga najdišča so ob spodnjem toku Soče, razen Caporiacca, ki je bližje Tagliamentu in Godo, ki pa je verjetno zgodnejši. Med najdišči spodnjega toka Soče sodi v zgodnejši čas tudi grobišče iz Mosse. V času analiziranja ketlaškega gradiva iz prostora Furlanije so se nenehno vsiljevale analogije iz Koroškega in Kranjskega. S tem je tudi nakazana Kanalska dolina, kot pot, po kateri pridejo te najdbe v Furlanijo. Tako je tolmačiti tudi ketlaško grobišče iz Tolmina, ki brez dvoma sodi v časovni okvir naše zgodnje skupine.⁶⁶ Taka geografska razširjenost kaže na migracijske tokove, ki jih nakazujejo naši in italijanski zgodovinarji.

4. Čeprav smo pri tipološki obravnavi posameznih kosov segali po analogijah s Slovenskega primorja in Istre, opazamo, da furlansko-ketlaška najdišča kot celota kažejo odvisnost od že prej omenjenega koroškega in kranjskega prostora in nimajo odgovarjajoče poselitvene ali kulturne protiuteži s slovenskim prostorom na levem bregu Soče, tj. na

prostoru Slovenskega primorja, kar samo po sebi govori v prid tezi o migraciji z zgoraj navedenega prostora.

5. Skupina najdišč ob Soči pa proti Caporiaccu po svoji razširjenosti odgovarja poteku langobardskega limesa. V naši zgodovini najdemo brez dvoma vire, ki govorijo o naseljevanju Slovencev v Furlaniji po madžarskih vdorih (899—942),⁶⁷ medtem ko italijanski zgodovinarji omenjajo tudi naselitev po alpskih brežinah in dolinah rek, ki jo favorizira in organizira kaptol iz Čedad. Posebno močna je bila poselitvena skupina iz doline Natissana in njegovih pritokov, ki so bili organizirani v vojne enote, ki so čuvala posamezne alpske prehode.⁶⁸ Migracijske tokove slovenskega prostora v Furlaniji v času po letu 976 pa verjetno omogoča tudi nova upravna podoba, ko Furlanija preide v sestavo velike Karantanije.⁶⁹ Omenjena zgodovinska dejstva v veliki meri pojasnjujejo migracijske tokove v času 10. st. Za najdbe iz zgodnejšega obdobja, npr. iz časa 8. in 9. st. pa je treba iskati odgovor v priključitvi langobardskega prostora v frankovsko državno tvorbo (774) in s tem v zvezi tudi vse premike, ki so se dogajali na koncu 8. in v teku 9. st. To obravnavo opredeljujemo predvsem kot prispevek k preučevanju migracijskih tokov v Furlanijo, kajti v različnem značaju posameznih najdišč leži odgovor o kronoloških problemih ter o migracijskih izhodiščih. V nasprotju z ostalim ketlaškim prostorom, kjer skoraj nimamo konkretnih možnosti za bližjo kronološko opredelitev nam ketlaško gradivo iz Furlanije v povezavi s historičnimi dogajanjem ponuja možnost absolutnega kronološkega opredeljevanja. Tako bi lahko gradivo iz Turride pripisali prvemu migracijskemu toku v času ogrskih vdorov v začetku 10. st. Prav tako si je težko zamisliti oboroževanje Slovencev v Furlaniji in slovenske posadke na gorskih prehodih pred trenutkom ko preide Furlanija v sestav velike Karantanije. V ta čas sodi najbrž tudi gradivo iz Akvileje, Corno di Rosazza in Caporiacca. Ista opredelitev velja najbrž tudi za najdišča ob langobardskem limesu. S tega zornega kota pa je vsekakor težko opredeliti gradivo iz Luincisa, Clavaisa in Andrazza itd.

S to analizo smo le načeli problematiko Slovencev v Furlaniji, nadaljevali jo bomo lahko le ob obdelavi grobiščnih kompleksov ter ob jasnem poznavanju odnosa med slovenskimi in langobardskimi najdišči. Zavedamo se tudi, da so Akvileja, Gradež in Čedad imeli veliko vlogo pri zgodovinskih in kulturnih procesih na prostoru ketlaške kulture, in da ta predstavlja novi zorni kot, pod katerim bi morali osvetliti tipološka dogajanja v ketlaški kulturi. Ob študijah P. Korošec in M. Brozija je to le nadaljnji prispevek k poglobljenemu poznavanju vseh tistih elementov, ki so pomagali oblikovati takorekoč skupni kulturni jezik furlanskega in večjega dela ketlaškega kulturnega prostora.

¹ M. Brozzi, *Ce fastù?* 39 (1963) 63. P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) 247 ter 7 (1956) 459—62. K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken*, (Ljubljana 1943). V. Šribar, *Balciano slavica* 2 (1973) 109.

² M. Brozzi, *Ce fastù?* 39 (1963) 63: Stanziamenti paleoslavi dell 9. — 10. sec. in Friuli

³ K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Spiegel der Bodefunde von Steiermark und Krain*, *MAGW* 71 (1942).

⁴ M. Brozi, *Ce fastù?* 1963, 69, T. 3, 26.

⁵ H. Dolenz, *Carinthia I*, 150 (1960) 735, sl. 6, 12, T. 8, 2.

⁶ B. Marušič, *Istra u ranom srednom veku* (Pula 1960) 24.

⁷ H. Dolenz, *Die Gräberfelder von Judendorf. Neues aus Alt Villach, Museum der Stadt Villach, Jahrbuch* 6 (1969) 30.

⁸ B. Marušič, *I. c.* 24, 25.

⁹ H. Dolenz, *I. c.*, gr. 93, T. 31, 3, 4 in T. 33, 6.

¹⁰ H. Dolenz, *I. c.*

¹¹ K. Dinklage, *Carinthia I*, 131 (1941) 370, T. 2, 11.

¹² H. Bolt, *Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit* (München 1952) 461, T. 11, 7.

¹³ A. Riegel, *Spätromische Kunstindustrie Österreich-Ungarn* 2 (1923) 74, sl. 66.

¹⁴ Nopcsa, *WMBH* 12 (1912) 191, fig. 73.

¹⁵ P. Korošec, *Zgodovinski časopis* 15 (1961) 157, T. 3, sl. 3, 4, 5.

¹⁶ Staroslovansko grobišče okoli domnevene cerkve sv. Jurija v Batujah sta raziskovala Goriški muzej in Narodni muzej iz Ljubljane. Preliminarno informacijo o izkopavanju je podal D. Svoljšak v *Goriških srečanjih* 12 (1968)

20. Raziskovalna dela so bila zaključena v letu 1973.

¹⁷ P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) 252.

¹⁸ W. Modrijan, *Schild von Steier* 19 (1963) 57, sl. 16.

¹⁹ K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken* (1943) T. 3, 9.

²⁰ H. Dolenz, *I. c.* 30, T. 33, 9 in T. 24, 1, 2.

²¹ Neobjavljeni kovani uhani iz gr. 12 in 117 iz grobišča pri farni cerkvi leta 1953.

²² R. Ložar, *GMDS* 18 (1937) 135, sl. 1.

²³ B. Marušič, *Istra u ranom srednom veku* (Pula 1960) s. 24, 25.

²⁴ B. Marušič, *I. c.* T. VIII, 2.

²⁵ H. Dolenz, *I. c.* 51, 52, T. 33, 6 in T. 31, 3, 4.

²⁶ K. Dinklage, *Carinthia I*, 131 (1941) 370, T. 2, 7.

²⁷ Grobovi so še neobjavljeni.

²⁸ P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) 252.

²⁹ J. Kastelic, *900 let Kranja* (Kranj 1960) 43–46. A. Valič, *Zgodnji srednji vek Slovenije* (Ljubljana 1967) 110, T. 1, 4.

³⁰ R. Pittioni, *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach* (Wien 1943) T. 6 sl. 11.

³¹ Z. Vinski, v delu: Jan Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (Prag 1969) 632.

³² K. Dinklage, *Carinthia I*, 141 (1951) s. 235.

³³ E. Diez, *Jahrbuch d. Zentralkomm.* 1906, T. 9, 21.

³⁴ A. Valič, *Zgodnji srednji vek Slovenije* (Ljubljana 1967) 110, 111, T. 1, 6.

³⁵ R. Pittioni, *I. c.* T. 10, 5.

³⁶ R. Pittioni, *I. c.*

³⁷ P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) T. 2, 2.

³⁸ P. Korošec, *I. c.*, T. 1, 1, str. 248.

³⁹ P. Korošec, *Arheološki vestnik* 7 (1947) T. 1, 1–8.

⁴⁰ A. Valič, *Zgodnji srednji vek Slovenije* (1967) T. 1, 4a.

⁴¹ Uhan je neobjavljen in je v depozu Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. R 6860.

⁴² H. Dolenz, *Die Gräberfelder von Judendorf bei Villach. Neues aus Alt-Villach, Museum der Stadt Villach, Jahrbuch* 6 (1969) T. 33, 3–6.

⁴³ Kenner, *Sitzungsberichte d. K. K. Akademie der Wissenschaften* 1873, T. 5, 8.

⁴⁴ P. Korošec, *Arheološki vestnik* 7 (1956) 462, T. 1, 8.

⁴⁵ K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken*, (Ljubljana 1943) Tab. 2, 7.

⁴⁶ K. Dinklage, *I. c.*, T. 2, 5.

⁴⁷ A. Valič, *Staroslovensko grobišče na blejskem gradu, Situla* 7 (1964) T. 48, 2.

⁴⁸ A. Valič, *Zgodnji srednji vek Slovenije* (Ljubljana 1967) T. 2, 3.

⁴⁹ P. Korošec, *Zgodovinski časopis*, 1961, T. 8, 1.

⁵⁰ V depozu Narodnega muzeja v Ljubljani, brez inv. št.

⁵¹ J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (Prag, 1969) 632.

⁵² P. Reinecke, *Germania* 20–21 (1937–1938) T. 42, 1, 2.

⁵³ R. Pittioni, *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach* (Wien 1943) T. 6, 8, 9.

⁵⁴ O. Fischbach, *Arch. Ert.* 1897, 133, 139, 143, T. 3, 3.

⁵⁵ Uhan ni objavljen in je iz groba 49 z izkopavanja Narodnega muzeja v Ljubljani okoli župne cerkve v Kranju 1953.

⁵⁶ P. Korošec, *Arheološki vestnik* 6 (1955) 247, T. 3, 2.

⁵⁷ P. Korošec, *I. c.*, T. 3, 1.

⁵⁸ Z. Vinski, *gl. op.* 31, 632.

⁵⁹ P. Korošec, *I. c.*, T. 3, 1.

⁶⁰ K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken* (Ljubljana 1943) 7, T. 2, 4.

⁶¹ H. Dolenz, *Carinthia I*, 123 (1933) 15.

⁶² W. Šmid, *Carniola* 1 (1908) T. 3, 6.

⁶³ R. Pittioni, *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach* (Wien 1943) T. 6, 5, 6, 7.

⁶⁴ K. Dinklage, *I. c.* T. 2, 3.

⁶⁵ P. Korošec, *AV* 7 (1956) T. 2, 2–5.

⁶⁶ S. Gabrovec, *AV* 6 (1955) T. 1, 1–4.

⁶⁷ M. Kos, *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1933) 120.

⁶⁸ P. S. Leicht, *Breve storia di Friuli* (Udine 1952) 77, 78.

⁶⁹ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* (Ljubljana, 1954) 154.

⁷⁰ B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Ljubljana 1952) 398 ss.

WOHER STAMMEN KÖTTLACHER FUNDE IN FRIAUL?

Zusammenfassung

Das aus friaulischen Fundorten stammende und der Köttlach-Kultur angehörende Fundgut wurde im vergangenen Jahrzehnt von einer Anzahl von Archäologen verschiedener Interessensrichtung untersucht und bearbeitet. Für die italienischen Geschichts- und Altertumsforscher war

Fundgut ein Beleg für die Verbreitung der Köttlach-Kultur. Einige behandelten das Problem der es vor allem ein Beweis der slowenischen Besiedlungskultur in Friaul, anderen wiederum war das Chronologie, denn das friaulisch-köttlacher Fundgut ist mit Migrationsströmungen verbunden, von denen wenigstens einige in chronologischer Hinsicht dokumentiert sind. In unserer Abhandlung befassen wir uns mit der detaillierteren Typologie anhand der halbmondförmigen Ohrgehänge und Broschen, da uns so die Rekonstruktion der Migrationszüge, ihrer Ausgangspunkte, Wege und Endziele möglich wurde. Die eingehendere Analyse ermöglichte ferner die Datierung einzelner Migrationszüge.

Wir fassen nun die erlangten Resultate zu folgenden Feststellungen zusammen:

1. Die geschmiedeten Ohrgehänge diesen Typus, wie sie in den Fundorten Clavais, Andrazza, Luicinis und Mossa gefunden wurden bilden eine typologische Sondergruppe, die an ähnliche Ohrhinge anknüpft, die aus Fundorten in Kärnten, Krain, Steiermark und im Raum des slowenischen Küstenlandes und Istrien stammen. Diese Ohrgehänge stellen den unmittelbaren Übergang in die köttlacher Kulturgruppe dar und gehören zum grössten Teil dem 8. Jahrhundert an. Obwohl wir auch diese Ohrhinge als slowenisch bezeichnen, müssen wir doch die Möglichkeit zulassen, dass bei ihrer Gestaltung und Anwendungsweise auch das ethnische Element der Ursiedler zum Ausdruck kam. Schon bei der Wertung dieser Ohrgehänge konnten wir feststellen, dass ihr Entstehen an einen beträchtlich grösseren Raum gebunden ist als es das Einwirkungsgebiet der Köttlach-Kultur ist und man könnte sogar die Behauptung aufstellen, dass diese Ohrhinge mit der Entwicklung der späteren köttlacher halbmondförmigen Ohrgehänge in Verbindung standen. Diese Feststellung allerdings trifft für Gebiete ausserhalb der Köttlach-Kultur nicht zu.

2. Die Gruppe der Ohrgehänge aus Turrida samt des Exemplars aus Tarcento bilden eine Sondergruppe mit zur Gänze einheitlichem Stil- und Zeitcharakter. Sie knüpfen ferner unmittelbar an derartige Funde im Raum von Kärnten und noch mehr in Krain an. Wir reihen sie in die Zeit um die Mitte des 9. Jahrhunderts ein, bzw. in die Zeit in der die Ohrhinge mit Grubernemal erscheinen. Wir müssen weiters noch hervorheben, dass die Funde aus Turrida unmittelbar mit dem Fundgut aus dem Gräberfeld an der Pfarrkirche in Kranj in Verbindung stehen. Da sich die friauler Funde auf einen Fundort d. i. Turrida beschränken sind wir wohl zur Annahme berechtigt, dass es sich nicht um den handelsmässigen Vertrieb von Erzeugnissen der Werkstätte in Kranj handelt sondern um die Frage eines direkten Migrationszuges aus dem Raum von Krain nach Friaul, vor allem in das Gebiet von Turrida.

3. Auch für die köttlacher Funde aus Aquileia stellen wir fest, dass sie eine typologisch einheitliche Gruppe darstellen, die eine unmittelbare stilistische Verbindung mit den geschmiedeten Ohrhingen aus den villacher Gräberfeldern zeigen, für die wir ebenfalls feststellen können, dass sie Eigentümlichkeiten aufweisen, die für eine lokale Werkstätte im Raum von Villach sprechen. Die Funde aus Aquileia bilden eine zeitlich und stilistisch abgegrenzte Gruppe, die aber (mit der stilisierten Darstellung des Lebensbaumes) lediglich eine spätere Entwicklungsstufe der villacher Ohrhinge ist.

Die Weiterführung der Entwicklungsstufe, die wir an den Ohrgehängen von Aquileia wahrnehmen, stellen wir auch in den villacher und den benachbarten Fundorten in Kärnten und Steiermark fest. Das halbmondförmige Ohrgehänge mit dreieckigen Emaille-Einlagen, ebenfalls aus Aquileia, spricht dafür, dass sich das gesamte, dem köttlacher Kulturkreis angehörende Material hier sehr spät einfindet, wohl erst in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts. Für eine derartige zeitliche Einreihung spricht der Fund der Rundbrosche mit der Darstellung des Opferlammes. Auch für die Gruppe der Funde aus Aquileia können wir die Behauptung aufstellen, dass sie im Rahmen der friaulisch-köttlacher Fundorte eine eigene Gruppe darstellt, deren Ursprung wir im villacher Fundbereich festlegen können. Wir sind ferner der Meinung, dass es sich auch hier nicht lediglich um Zeugenschaften von Handelsbeziehungen handelt, sondern um den Beleg einer Abwanderung aus dem villacher Raum in die Umgebung von Aquileia.

4. Die Analyse der beiden Ohrgehänge aus Corno di Rosazzo erwies ihre Herkunft aus krainischen Werkstätten. Somit bekunden sie eine abermalige Abwanderung im 10. Jahrhundert in den Raum von Corno di Rosazzo. In diesem späten Zeitabschnitt wäre ferner auch die Brosche aus Torcello und der Ohrring aus Caporiacco einzureihen, wobei aber erstere noch, nicht endgiltig beurteilt wurde.

Anhand dieser Analyse stellten wir fest, dass im friaulischen Raum vier, zeitlich und stilistisch, unterschiedliche Gruppen des protoköttlicher und köttlacher Kulturmateriale vorliegen. Ein Blick auf die Landkarte Friauls bekundet ein interessantes Verbreitungsbild der Fundorte. Die Fundorte mit dem frühesten Material — 8. Jahrhundert — liegen verhältnismässig dicht gruppiert am Oberlauf des Tagliamento stellen so eine geographische Einheit dar. Turrida — ein in das 9. Jahrhundert datierender Fundort — liegt am Mittellauf des Tagliamento. Die übrigen Fundorte liegen — mit Ausnahme des wohl jüngeren Caporiacco, das näher zu Tagliamento und Godo liegt — am Unterlauf des Isonzo-Flusses. Von den Fundorten im Raum des Unterlaufes des Isonzo ist auch das Gräberfeld von Mossa als jünger einzustufen. Bei der Analyse des köttlacher Kulturgutes aus dem friaulischen Raum drängten sich stets die Analogien aus Kärnten und Krain auf. Hiemit deutet sich auch das Kanaltal als der Weg, über den die Funde nach Friaul kamen an. Auf gleiche Weise ist auch das köttlacher Gräberfeld aus Tolmin erklärbar. Es ist zeitlich ohne Zweifel in die frühe Gruppe einzureihen.⁶⁶ Die geographische Verbreitung lässt Migrationszüge erkennen, die von unseren und den italienischen Geschichtsforschern angedeutet wurden.

5. Obwohl wir bei der typologischen Wertung der einzelnen Fundstücke Analogien aus dem slowenischen Küstenland und Istrien heranzogen, stellen wir dennoch eine Abhängigkeit der friaulisch-köttlacher Fundorte von dem bereits erwähnten Raum von Kärnten und Krain fest. Weiters, sie haben kein entsprechendes Gegebild in der Siedlungs- und Kultursituation am linken Ufer des Isonzo, d. i. im Raum des slowenischen Küstenlandes. Dies bringt uns der These von Abwanderungszügen aus dem Raum von Kärnten und Krain näher.

6. Die Gruppe der Fundorte am Isonzo-Fluss in Richtung Caporiacco entspricht dem Verlauf des langobardischen Limes. Es sind Geschichtsquellen vorhanden, die von einer slowenischen Besiedlung von Friaul zur Zeit der ungarischen Einfälle (899—942) sprechen.⁶⁷ Italienische Geschichtsforscher erwähnen hingegen auch eine Besiedlung der alpinen Hangregionen und Flusstäler, die vom Kapitol in Cividale organisiert und gefördert wurde. Besonders stark war die Besiedlungsgruppe im Tal des Natisso-Flusses und seiner Zuflüsse. Sie war in Gefechteinheiten zur Verteidigung der Alpenpässe organisiert.⁶⁸ Die Migrationszüge aus dem slowenischen Raume nach Friaul in der Zeit nach 987 wurden wahrscheinlich durch die neue Verwaltungsstruktur begünstigt, da zu diesem Zeitpunkt Friaul in das Gefüge von Grosskarantanien eingegliedert wurde.⁶⁹ Die angegebenen Geschichtsdata klären erheblich die Wanderungszüge im 10. Jahrhundert auf. Für die Funde aus den früheren Zeitabschnitten z. B. aus dem 8. und 9. Jahrhundert, müssen wir eine Erklärung im Anschluss des langobardischen Raumes an das fränkische Staatengebilde (774) suchen, da in Verbindung damit auch alle Verschiebungen, vom Ende des 8. und während des 9. Jahrhunderts, stattfinden.

Die vorliegende Abhandlung werten wir vorallem als Beitrag zur Erforschung der Migrationszüge nach Friaul. Denn im unterschiedlichen Charakter der einzelnen Fundorte liegt die Beantwortung der Fragen hinsichtlich der Chronologie und der Ausgangspunkte der Abwanderungen. Zum Unterschied zu dem übrigen köttlacher Kulturraum, wo wir fast nirgends auf konkrete Möglichkeiten für eine eingehende chronologische Bewertung stossen, bieten sich bei dem friauler Kulturgut im Zusammenhang mit geschichtlichen Vorgängen die Möglichkeiten zur Festlegung von Zeitabläufen. So konnten wir das Fundgut aus Turrida in den ersten Migrationszug — in die Zeit der ungarischen Einbrüche am Beginn des 10. Jahrhundert — einordnen. Ebenson schwierig ist eine Vorstellung der slowenischen Bewaffnung in Friaul und der slowenischen Besatzungen an den Bergübergängen vor der Angliederung Friauls an Grosskarantanien. In diesen Zeitab-

schnitt wäre wohl auch das Material von Aquileia, Corno di Rosazzo und Caporiacco einzuordnen. Die gleiche Wertung gilt wohl auch für die Fundorte längs des langobardischen Limes. Die Bewertung des Fundgutes aus Luincis, Clavais und Androzza ist jedoch von diesem Gesichtspunkt schwierig.

Mit der vorliegenden Analyse schnitten wir die Fragestellung über die Slowenen in Friaul an. Eine Weiterforschung ist nur möglich anhand der Bearbeitung der Gräberfelderkomplexe und der Beziehungen zwischen den slowenischen und langobardischen Fundorten. Wir sind uns ferner bewusst, dass Aquileia, Grado, Cividale eine grosse Rolle in den geschichtlichen und kulturellen Prozessen im Einflussbereich der Köttlach-Kultur hatten. Dies stellt einen neuen Gesichtspunkt dar, von dem aus die typologischen Geschehnisse in der köttlacher Kultur zu werten wären. Neben den Arbeiten von P. Korošec und Brozzi ist dies lediglich ein weiterer Beitrag zur Klärung aller Elemente, die sozusagen zur gemeinsamen Kultursprache des friaulischen und dem überwiegenden Teil des köttlacher Kulturgebietes beitrugen.

Tolmač k tipološki preglednici uhanov in broš (šifra najdišča s tega tolmača ustreza številki v zgorjem desnem kotu risb na tipološki preglednici uhanov in broš).

Šifra najdišča	Najdišče kovanega uhana A, B, C, E	Šifra najdišča	Najdišče broš M, N, S
1	Bohinjska srednja vas	1	Bohinjska srednja vas
3	Bled — Pristava	2	Žirovnica
4	Bled — Grad	3	Bled — Pristava
7	Kranj	4	Bled — Grad
15	Ptujski grad	7	Kranj
18	Aquileia	10	Mengeš
19	Turrida	14	Slovenjgradec
22	Luincis	18	Aquileia
23	Clavais	19	Turrida
27	Hermagor	24	Torcello
28	Förk	27	Hermagor
29	Judendorf	28	Förk
30	Judenbichl	29	Judendorf
32	Perau	32	Perau
33	Krunzl	33	Krunzl
37	Köttlach	35	Brunn
41	Inzig	37	Köttlach
42	Waging	47	Pfalzing
43	Hörpöding	48	Mainz
44	Wallersdorf	49	Wiesbaden
46	Strassengel	67	Brez najdišča
53	Žminj	68	Batuje
58	Biači	69	Bad Goisern
59	Kalaja Dalmaces		
60	Langenschönbichl		
61	Afram		
62	Andrazza		
63	Mossa		
68	Batuje		
Šifra najdišča	Najdišče litih uhanov H, J, K		
1	Bohinjska srednja vas		
2	Žirovnica		